

Stručni rad

Zaprimljen: 10. travnja 2024.

Prihvaćen: 28. studenoga 2024.

Istočno pitanje u djelima od Eugena Kvaternika i Ante Starčevića do Ive Pilara i Milana Šufflaya

Mario Jurčec¹

Sažetak:

Glavni je cilj ovog rada razmotriti utjecaj političkog i historiografskog problema znanog kao Istočno pitanje u djelima Eugena Kvaternika i Ante Starčevića. Iste autora uzimam zbog njihova utjecaja na hrvatsku nacionalnu ideju – hrvatskog državnog prava. U radu ću prikazati sličnosti i razlike između obojice, kao i njihove pogreške. Također, u posljednjem dijelu osvrćem se na nasljednike Starčevićevog i Kvaternikog učenja: Milana Šufflaya i Ivu Pilara.

Ključne riječi: *Ante Starčević, Eugen Kvaternik, Istočno pitanje, Hrvatsko državno pravo, Osmansko Carstvo*

1.Uvod

Istočnim pitanjem u političkoj i diplomatskoj povijesti nazivamo niz ekonomskih, vanjsko političkih, vojnih i društvenih pitanja koja su se događala na razini sukoba između Osmanskog Imperija te europskih sila u vremenskom periodu od kraja 17. do početka 20. stoljeća. Upravo navedeno razdoblje omeđeno je Mirom u Srijemskim Karlovcima, kada su osmanska prodiranja prema zapadu konačno zaustavljena te Mirovnim ugovorom u Lausanni 1923., čime je okončan Grčko-turski rat te konačno određena granica između Turske i zapada. Time je istočno pitanje u njegovoj klasičnoj definiciji završeno.

1. mag. phil., marioj101@gmail.com

No, unatoč ovoj klasičnoj definiciji skraćenog vremenskog perioda europske modernizacije, istočno pitanje može se shvatiti i u široj perspektivi, kao sukob istoka i zapada. Hrvatski povjesničar Dragutin Pavličević početkom istočnog pitanja, shvaćenog kao istiskivanje Osmanlija i oslobađanje okupiranih teritorija, smješta u drugu polovicu 16. stoljeća, od Bitke kod Lepanta 1571. do Mira u Lausanni 1923., ukupnog trajanja od 342. godine. Također, Pavličević navodi i duže vremenske periode: od prvog upada Turaka na europsko tlo u 1352. godini – sveukupno 571 godina. Iz hrvatskog stajališta, istočno pitanje bi trajalo 559 godina, računajući prvi susret trupa u sastavu hrvatskih plemića do posljednjih sukoba na bosanskoj granici 1848. godine.²

No, osim različite vremenske kronologije i različitog trajanja, istočno pitanje shvaćeno i u užem smislu kao sukob turskih i europskih sila, nije jedinstveno ni u prostornom pogledu. Tako se može podijeliti i na kontinentalnoj razini: u prvoj, europskoj, ono bi obuhvaćalo područje od Jadranskog mora do Kaspijskog jezera. Drugi dio obuhvaća sjevernu Afriku, sve do Egipta i Sudana, a treći, azijski, Malu Aziju, Bliski istok, uključujući i današnja područja Sirije, Iraka, Saudijske Arabije, Izraela, Jordana.³

U širem smislu istočno pitanje, kao civilizacijskog sukoba istoka i zapada, obuhvaćalo bi slične, uglavnom međusobno odvojene sukobe i vremenski različite sukobe poput španjolske rekonkviste iz 16. stoljeća, križarskih ratova, sukoba Maura i Gota, sve do sukoba Grka i Perzijanaca.

Tako uzeto u obzir, pravo pitanje je u kojoj mjeri je istočno pitanje aktivno danas? Nije li istočno pitanje rješavanjem europsko-turskog sukoba zadobilo druge dimenzije i nove aktere? Ukoliko bi odgovor bio pozitivan, otvarala bi se nova pitanja: koliko su novi problemi posljedice neriješenih starih pitanja, a koliko novih okolnosti. Postoji li, i u kojoj mjeri, kontinuitet istočnog pitanja?

Okvirno uzimanje početka uže shvaćanog istočnog pitanja, kako je već navedeno, počinje slabljenjem Osmanskog Carstva, iz čega je proizašla potreba za novom konfiguracijom europskog, ali i svjetskog političkog poretka. S jedne strane slabljenje jedne

2. Dragutin Pavličević: Hrvati i Istočno pitanje, Golden Marketing (2007): str 25- 27

3. Pavličević, 2007., 26-27.

svjetske sile, Osmanskog Imperija, a s druge strane gospodarski rast, koji je slijedio vojni i demografski rast novih sila – u prvom redu Francuske, Pruske (kasnije Njemačke), Rusije, Habsburške Monarhije (kasnije Austro-Ugarske) odredit će za nekoliko stoljeća raspored svjetske moći i u međunarodnim odnosima podjelu svijeta na centar i periferiju.

Doba imperijalnih širenja, uz simultane modernizacijske pokrete u znanosti i trgovini te početak industrijalizacije, imao je za posljedicu susret različitih kultura. Susreti i dodiri kultura, koje su redovno pratili sukobi kultura i obratno, donosio je transfer znanja i vrijednosti, ali i negativnih dezintegracijskih procesa poput akulturacije.

Upravo takvi integracijsko-dezintegracijski procesi stvorili su u akademskim krugovima, ali i u imaginaciji zapada korpuse znanja o drugim kulturama, poznatije u društvenim znanostima kao problem „drugoga” i „drugosti”. Podjela na „visoke” i „niske” kulture, ili „civilizirane” i „primitivne” redovito je pratila i podjela svijeta na različite „regije, čiji kriteriji nije bio isključivo geografski, već imaginativni stvoren prema često površnoj sličnosti jezika, kulture i političke sudbine. Najpoznatiji primjer istoga je korpus znanja i praksi poznat pod imenima – orijenta i orijentalizma.⁴

Uz orijent i orijentalizam, možda najzanimljiviji primjer imaginarne geografije i identiteta je onaj poznat pod imenom Balkan, odnosno balkanizma. Po jednoj dosjetki teoretičara ljubljanske škole psihoanalize poznat je i kao „kolektivno nesvjesno Europe”⁵ i mjesto koje za svaki narod počinje „drugdje”, posljedica je ne samo gledanje drugoga, već i najpoznatija posljedica (rješavanja) istočnog pitanja. Marija Todorova u svojoj knjizi *Imaginarni Balkan*, koja između ostalog sadrži i metodološke kritike Saidove teorije, tako piše da je za razliku od orijenta, Balkan je povijesno i geografski određeniji pojam. I dok orijentalizam sadrži amorfne pojmove poput Bliskog i Dalekog istoka, i unutar njih

4. Orijentalizam kao kritički izraz kojeg je uveo kulturni kritičar Edward Said u svojoj istoimenom knjizi iz 1978. Polazeći od zapadnjačke klijentelosti, prvenstveno britanske i francuske koja je opisivala kolonizirana područja od sjeverne Afrike do Bliskog istoka, Said argumentira da istok ili bolje rečeno, „Orijent” nije geografski prostor pa ni stvarni, već literarni konstrukt koji je prvenstveno služio interesima kolonizatora- vojnim, religijskim, političkim ili ekonomskim interesima. Said tako razlikuje tri diskursa o orijentu: britanski, francuski i sjeverno-američki. Iako se Saidovoj teoriji može štošta prebaciti od antizapadnjaštva, etnocentrizma u svom radu kojeg kritizira kod drugih, njegova kritika vrlo dobro primjećuje nedostatke u opće prihvaćenih teorija u proučavanju drugih kultura, kao i to da kulturne, religijske i političke razlike između dvaju ili više stranih kultura, koliko god se nama činile beznačajne, mogu imati dugotrajnije posljedice nego sličnosti između njih. Također, Saidova teorija empirijski pokazuje odnos između znanja i moći, uvjetovanosti diskursa (društvenih) znanosti od političkih i inih interesa. Usporedi u Edward Said : *Orientalism, First Vintage Books, New York, 1979.*

5. O porijeklu i kritici dosjetke (pojma) vidi Dušan I. Bijelić: *Is the Balkans the Unconscious of Europe, Psychoanalysis, Culture & Society*, XVI (September 2011): 315- 323

samih trebalo bi razlikovati turski i osmanlijski orijentalizam od arapskog orijentalizma, koji i sam ima različitih vrsta. S druge strane, Balkan sadrži dva veća nasljeđa: ono bizantsko i ono važnije osmansko. Dok je sam pojam orijentalizma/izama proizvod zapadnjačkog nametanja identiteta, pojam Balkana i balkanizma počinje gubiti svoj identitet s uključivanjem u modernizacijske i europeizacijske krugove, odnosno širenjem racionalističkih i sekularističkih procesa. Uz to, Todorova primjećuje još nekoliko zanimljivih distinkcija između orijentalističkih i balkanističkih diskursa: Orijent je vrlo često prikazivan kao egzotično i romantično mjesto. Mjesto eskapizma i hedonizma, gdje zapadnjak bježi od materijalističke i otuđene svakodnevice. Orijent tako odiše senzualnošću i seksualnošću te se dovodi u vezu s metaforom ženskosti.

Balkan pak, predstavlja povratak u srednji vijek. Njegova poetika i svakodnevni život ispunjeni su herojskim „pathosom”: viteštvo, sklonost ka oružju, borbama i ustancima. Balkanistički diskurs je prvenstveno povezan s metaforom muškosti: primitivan, grub, okrutan i neciviliziran. Nasuprot hedonističkom i egzotičnom Orijentu suprotstavljenom zapadu, Balkan sa svojim statusom polurazvijenog i poluciviliziranoga područja predstavlja most: most između etapa razvoja i most između područja zapada i istoka.⁶

Uz navedene primjere „konstruiranih identiteta” stvorenih u zapadnjačkim diskursima, istočno pitanje i njegovo rješavanje djelovalo je i na buđenje i razvoj vlastitih identiteta tzv. „malih naroda”. Naroda čiji se većinski dio stanovništva nalazio pod osmanskom okupacijom. Naslanjajući se na vlastite povijesne tradicije i prava te usvajajući moderne principe nacionalnog samoodređenja, rješavanje istočnog pitanja za njih je značilo pitanje vlastitog nacionalnog identiteta i kao takvo konačno uključivanje u suvremene globalne tokove.

Pravaštvo kao nacionalna ideologija nastalo je upravo u tome i takvome vremenu. Njegovi počeci šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća te kasniji razvoj u masovni pokret, upravo su vrijeme kulminacije rješavanja istočnog pitanja. Baš zbog toga, njihovo učenje u mnogočemu se oslanjalo na problematiku istočnog pitanja. Od Kvaternikovih spisa i lobiranja kod europskih moćnika ili Starčevićevih polemika i gov-

6. Usporedi Marija Todorova: *Imaginarni Balkan*, Naklada Ljevak, Zagreb 2007.

ora u Saboru, sve do daljnje sudbine pravaštva do kraja Prvog svjetskog rata, prisutni su odjeci rješavanja istočnog pitanja. U prvom redu pitanje hrvatskih granica; dokle sežu granice povijesnih hrvatskih zemalja. Drugo pitanje odnosilo bi se na ideje hrvatske nacije: u kojoj je mjeri hrvatski nacionalni identitet inkluzivan, a u kojoj ekskluzivan spram svojeg etničko-konfesionalnog definiranja. Završetak Prvog svjetskog rata donio je nove izazove. Najvažniji unutarnjopolitički izazov bio je nastanak Kraljevine SHS, a vanjskopolitički posljedice koje su proizlazile iz novog versajskog poretka. Kao jedna od posljedica istog bilo je konačno rješavanje istočnog pitanja, proglašenje Turske kao republike i njeno razgraničenje spram europskih susjeda. No, time istočno pitanje nije u potpunosti riješeno. Barem ne ono shvaćeno u širem smislu kao sukob između zapada i istoka. S drugim akterima u ulogama i pod drugim nazivima, bilo da se radi o sukobu ideologija, totalitarizma i demokracije ili sukoba civilizacija, istočno pitanje ostat će aktivno sve do današnjih dana.

Izgubivši primat najmasovnijeg nacionalnog pokreta, pravaštvo se stranački sastojalo od pripadnika nekadašnje frankovačke struje. S druge strane, intelektualno i idejno pojavljuje se i tip novog pravaštva. Okupljeni oko imena, od kojih su najpoznatiji Milan Šufflay, Ivo Pilar i Vinko Krišković, ovaj tip novog pravaštva idejna ishodišta nalazio je u izvornom pravaškom učenju, nastojeći ih primijeniti na nove političke prilike. Novo istočno pitanje je tu okosnica rješavanja hrvatskog pitanja.

2. ISTOČNO PITANJE IZVAN PRAVAŠKE IDEOLOGIJE

Istočno pitanje u hrvatskoj historiografiji i političkim raspravama pojavilo se i prije prvih tekstova Kvaternika i Starčevića te će postojati i naredno vrijeme, usporedno i s pravaškim pisanjima. Tako Metel Ožegović, predstavnik Varaždinske županije u preporodno doba 1842. godine piše predstavke u kojima se zalaže da Habsburška Monarhija zaštititi kršćansko stanovništvo u Osmanlijskom Carstvu. Ova predstavka, koju prihvaća Sabor Trojedne kraljevine, a potom i Ugarsko-hrvatski sabor⁷ prvi je slučaj političko-diplomatskog rješavanja Istočnog pitanja od jednog hrvatskog političara

7. Pavličević, 2007, 31

te prihvaćanje iste od jednog hrvatskog političkog tijela. Tim više što Ožegović pod zaštitom kršćana nije mislio samo na kršćane u povijesnim hrvatskim zemljama, već u iste uključuje Bugare. Hrvatska politika, još uvijek staleška, time počinje misliti u širim, vanjskopolitičkim okvirima.

Pored Ožegovića, drugi koji je otvorio Istočno pitanje u Hrvatskoj bio je Imbro Ignjatović Tkalac. Kao pristaša austroslavističkih, a kasnije i panslavističkih pogleda, došao je do Karadžićevog pansrpskog programa. U svojoj knjižici iz 1852. godine Tkalac u Osmanskom Carstvu prvenstvo daje Srbima, smatrajući kako su se uspjeli održati u dvije države (Crna Gora i Kneževina Srbija) tijekom ropstva kroz četiri stoljeća, prije svega pomoću svijesti o zajedničkoj pripadnosti. Pored te prednosti, Tkalac ističe zaslugu kućnih zadruga i pravoslavne crkve te prognozira da će zbog istih u mjestima gdje srpsko stanovništvo živi pomiješano s bugarskim, hrvatskim, rumunjskim i albanskim zajednicama doći do asimilacija istih u srpski nacionalni korpus. Začetke istih Tkalac, kao učenik i prijatelj Vuka Karadžića, vidi u uzimanju štokavskog narječja kao osnovica književnih jezika kod južnoslavenskih naroda. Uz to, za konačnu nadmoć Srba među ostalim narodima u Osmanskom Carstvu ističe da će biti potreban razvoj u obrazovanju, gospodarstvu i poljoprivredi, temelj čega su postavili srpski pisci i znanstvenici s kraja 18. i početka 19. stoljeća. Također, Tkalac predviđa pomoć Rusije, kao kršćanske i slavenske države.⁸

Kraj Bachovog apsolutizma i obnova društveno-političkog života donijela je i ponovno sazivanje Hrvatskog sabora. Na političku scenu dolazi nova generacija političara: Strossmayer, Mažuranić, Starčević, Kvaternik, Rački i ostali. Rasprave koje su se vodile u ovom sazivu Sabora, za niz desetljeća odredit će položaj Trojedne kraljevine unutar Habsburške Monarhije i postavili su temelje modernih ideologija hrvatskih stranaka, odjeci kojih će se osjetiti sve do kraja Prvog svjetskog rata.

Predstavnici Narodne stranke okupljeni su oko stranačkih prvaka Strossmayera i Račkog, u historiografiji poznati kao zagovaratelji okupljanja južnoslavenskih naroda sa središtem u Zagrebu. Ove postavke proizlaze iz niza članaka objavljenih u novinama

8. Pavličević, 2007, 342-350

Pozor, uoči i tijekom zasjedanja Sabora. Od istih je najpoznatiji članak Franje Račkog – *Jugoslavjenstvo*. Povezujući južnoslavensko pitanje s Istočnim pitanjem, Rački vidi oslobađanje južnih Slavena s propašću Osmanskog Carstva. Kako bi se isto riješilo, Rački poziva južne Slavene unutar Habsburške Monarhije na jedinstvo i rad na preuređenju Monarhije u federaciju. Samo tako objedinjeni i jaki moći će pružiti primjer svojim sunarodnjacima u Osmanskom Carstvu i doprinijeti njihovom oslobađanju te ujedinjenju s ostalim zemljama matica koje bi bila Trojedna Kraljevina. Da ove postavke ne bi ostale samo u teoretskom pogledu pobrinuo se sam Rački u izradi Programa Narodne stranke iz 1861. koji su prihvatili svi potpisnici, osim predstavnika Varaždinske i srijemskih županija. Prema istome, određeno je i stajalište Hrvatske i spram Bosne i Hercegovine, koje bi uključivalo i bescarinski prijelaz između istih te slanje konzula u Bosnu i Hercegovinu, koji bi bili iz Trojedne kraljevine.⁹

Daljnji razvitak političkih previranja u Osmanskom Carstvu i Habsburškoj Monarhiji doveo je do razvoja promišljanja Račkog. Već sljedeće 1862. godine izdaje spis *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o istočnom pitanju*. Analizirajući povijest dvaju imperija i tadašnje tendencije: mogućnosti reformi u osmanskom carstvu i ujedinjenje njemačkih zemalja, uključujući i Austriju, Rački izvlači dva zaključka: 1. Osmansko Carstvo zbog svoga islamskog tradicionalizma s jedne strane i korumpiranosti državnih institucija, nije u stanju provesti reforme, što pridonosi nezadovoljstvu i pobunama, prije svega kršćanskog stanovništva. 2. Austrija, odnosno Habsburška Monarhija, kao kršćanska zemlja, ne smije voditi turkofilsku politiku. Ista vanjskopolitička orijentacija, koja je željela održati *status quo* spram Turske posljedica je težnji centralističko- njemačkih krugova, s ciljem ujedinjenja njemačkih zemalja. Rački navodi slavensko stanovništvo kao presudno u rješavanju Istočnog pitanja i pozicioniranja Habsburške Monarhije kao središnje sile.¹⁰

U rješavanju Istočnog pitanja Rački tako daje presudnu ulogu Hrvatima, ali i Srbima i njihovoj suradnji na kulturnom, diplomatskom, ali i vojnom planu. Ista suradnja bila je presudna kako bi spriječila Mađare, Ruse i Nijemce kao prvake u rješavanju istih.

9. Pavličević, 2007., 358-360

10. Pavličević, 2007., 365

Naredni razvitak na real- političkom planu, doveo je do novih razočarenja, ali temeljne postavke su ostale iste. Kulturne i političke organizacije koje su nicale uz pomoć Strossmayera i Račkog, iako hrvatske, nisu imale za cilj samo razvitak Hrvatske kao moderne nacije, već su ciljale i preko njihovih granica, povijesnih te nacionalnih i vjerskih. Njihova međunacionalna i međukonfesionalna inkluzivnost nosi pečat rješavanja Istočnog pitanje druge polovine 19. stoljeća te se ne smije izuzeti zanemariti kada se govori o istoj.

3. PRAVAŠKI TEMELJI: STARČEVIĆ I KVATERNIK

3.1. Ante Starčević: Istočno pitanje između politike i diplomacije

Djelovanje Ante Starčevića, ono književno i političko, može se podijeliti u nekoliko perioda. Makar i same podjele, barem od šezdesetih godina, nisu oštre. Dok u ranom periodu, onome od kraja četrdesetih godina 19. stoljeća do 1861. Starčević je isključivo pisac. Upravo u to vrijeme, u časopisu Narodne stranke *Pozor* Starčević će objaviti niz članka vezanih uz teoriju politike. Starčevićeva kritika instrumentalističke politike započinje člankom *Politika* od 6. listopada 1860. godine. Razlikujući moderno od tradicionalnog shvaćanja politike, Starčević polazi od Aristotelove ili patrijarhalne definicije države: zajednice više srodnih općina, koje se sastoji od obitelji. Moderno shvaćanje države je atomističko: ukupnost osoba i stvari pod vrhovnom je vlašću pojedinca – suverena, a politika znanost, bolje rečeno metodologija njenog održavanja. Referirajući se na svoje starije tekstove, prema kojim je razvoj naroda analogan razvoju čovjeka te prolazi kroz doba djetinjstva, mladosti, zrelosti i starosti, država postaje zrelija time što je prosvjećenija te što je udobniji život za njene stanovnike.¹¹

Uz suvremenu znanost, koja sudjeluje u napretku poljodjelstva, trgovine, obrta i slično, još se navodi izvanjsku politiku- diplomaciju: način da se *narod državu-li usrećiti sredstvom drugih narodah i državah*. I sama diplomacija je primjer instrumentalističke politike *per se* jer polazi od utilitarističkog principa: ukoliko se ne može izvući korist, onda treba izbjegavati štetu. U svoje doba Starčević vidi trijumf diplomacije: u starinsko doba, diplomacija se ticala međusobnih brakova između vladara te pitanjima ratova. No, u moderno doba, zbog razvoja trgovine i međusobne povezanosti, diplomacija se pov-

11. Ante Starčević: „Izabrani politički spisi“; Golden Marketing, Narodne Novine, 1999. str 138- 140.

ezuje sa spletkarenjem. Baš zbog toga, istu treba odijeliti od politike. Inače, ukoliko se ove dvije pomiješaju može doći do propasti države i naroda, kao što je to bilo u Rimu.¹²

Međunarodna politika, u vidu saveza, *zajedničarstva*, nastaje kada se više država ujedini protiv jedne. Isto se dogodilo udruživanjem Svete alijanse protiv Napoleona I. Za pobjedu Austrije protiv Napoleona odbacuje teorije o „austrijskoj sreći” te navodi da je moć Habsburške Monarhije upravo u jedinstvu „povjestnice, narodnosti i vjerozakona” svih njezinih naroda i sastavnica, te upravo opominje da razvoj Austrije leži u poštivanju istih prava od strane dinastije.¹³ Takvo razmišljanje Starčevića samo je nastavak iz prvotnog teksta *Politika* u kojem se vlast u državi najbolje zadržava ljubavlju koja nije kupljena.¹⁴

3. 2. Eugen Kvaternik: Hrvatska između trinaest stoljetnog sukoba zapada i istoka

Ime Eugena Kvaternika još je jedno ime generacije koje ulazi u politiku po ukidanju Bachovog apsolutizma i obnovi rada Sabora 1861. godine. Iz te generacije mnogi prvaci novih stranaka u politici će ostati sljedeća tri desetljeća. Eugen Kvaternik nije bio jedan od njih. Razlog tome je bilo njegovo tragično stradanje u Rakovačkoj buni 1871. godine.

No mnogi zastupnici Sabora iz 1861. već su bili poznati u političkoj i društvenoj javnosti i prije 1861. godine, da bi u šezdesetima državnici potvrdili svoju veličinu. Eugen Kvaternik je sudjelovanjem u europskim revolucionarnim krugovima te poznanstvima s njihovim prvacima radio na internacionalizaciji hrvatskog pitanja. Njegova pisanja ponekad proturječe jedna drugima u pogledu oslanjanja na različite europske sile. No temeljna postavka ostaje ista: rješavanje hrvatskog pitanja presudno je za rješavanje Istočnog pitanja i *vice versa*. Kvaternik u europsku političku javnost dolazi još 1858. godine svojom emigracijom u Petrogradu. Ruskim porazom u Krimskom ratu (1853- 1856) dolazilo je do približavanja Rusije i Francuske. U to vrijeme Kvaternik se kao uvjereni frankofil i štovatelj Napoleona III. uključuje u rad Slavenskog komiteta, panslavističkog društva, okupljenog oko studenata iz različitih slavenskih naroda nastanjenih u Petrogradu, a pod sponzorstvom ruske vlade. Upravo iz tog perioda potječe priča o ruskoj „tajnoj knjizi”, planu ruske politike spram zadobivanja utjecaja u svijetu. Iako dobro priml-

12. Starčević, 1999. 141- 144.

13. Starčević, 1999., 147- 148.

14. Starčević, 1999., 139.

jen od carskih krugova, što je uključivalo dobivanje ruskog stanovništva i financiranje Kvaternikovog rada, kako to inače i biva, došlo je do razočaranja ruskom politikom. Kvaternik, uvidjevši kako se iza ruske vanjske politike kriju spletke različitih krugova te pravoslavni prozelitizam, preko Niccoloa Tomasseoa se povezuje s Camillom Cavourom i ostalim talijanskim emigrantima u Austriji. To poznanstvo dovelo ga je u vezu s francuskim i mađarskim revolucionarnim krugovima, i to u doba Drugog rata za talijansku nezavisnost. No, Kvaternikovi su planovi propali, ponajviše zbog Primirja u Villafranchi.

Iz toga perioda potječe Kvaternikov spis *Hrvatska i Talijanska konfederacija*, gdje teze onoga što naziva „javno pravo hrvatskog naroda”, a što nije ništa drugo nego ideja hrvatskog povijesnog i državnog prava. Kvaternik, uzimajući diplomatske i pravne dokumente, u četiri točke zaključuje: „Hrvatski narod prihvativši Pragmatičku sankciju 1712. godine, potvrdio je svoju vjernost spram habsburško-lotarinške loze, dok su se s druge strane, isti obvezali čuvati i štiti hrvatska državna prava. Ovaj ugovor vrijedi dok obje strane poštuju dogovorene uvjete.”¹⁵ Kvaternik pozivanjem na povijesna prava, započinje kao umjereni legalist, a ne radikalni revolucionar. Ne odričući pravo kući Habsburg, Kvaternik, dalje navodi primjere kada je dinastija porušila dogovore: Mir u Svištovu iz 1791. nezakonit je, jer u njemu nije sudjelovao hrvatski predstavnik, te zato jer oslobođeni teritoriji nisu vraćeni u Kraljevinu hrvatsku, iako su od iste i otuđeni. Slično je bilo i s prethodnim mirovnim ugovorima: Karlovačkim, Požarevačkim i Beogradskim mirom. Tadašnje stanje Hrvatske, te odnos Hrvata s Mađarima, vidi upravo u pogaženim pravima od strane Franje Josipa I.: njegovo uvođenje oktroiiranog ustava i ne-krunjenjem za hrvatskog kralja, poslije abdikacije Ferdinanda V.¹⁶

Hrvatski sabor iz 1848. tako je permanentan dok ne potvrdi Franju Josipa za kralja, a dotle Franjo Josip prema hrvatskom suverenitetu nije ništa drugo nego austrijski nadvojvoda i uzurpator prijestola. U svojoj negativnoj ocjeni suvremenih odnosa u Monarhiji, Kvaternik će se dohvatiti i negativne uloge bana Jelačića, što će kasnije imati značajno mjesto u pravaškoj ideologiji. No, osim povijesnih prava, Kvaternik se poziva i na moderna prirodna prava, odnosno jedno nadovezuje na drugo: „da se pravo narodnog

15. Eugen Kvaternik: *Politički spisi*, Znanje Zagreb 1971, str 67.

16. Kvaternik, 1971., 67- 78,

veliĉanstva i nama priznade; da se nastojanje naŝe, oslobodit se svakog tuĊeg gospodavanja i glede nas po javnom mnijenju uvaŝi i cijeni; a to iz prostog onog razloga ŝto u knjizi prava naravnih, glede nas Hrvata, nikakve iznimke ne nalazimo; jer svako ĉovjeĉje druŝtvo jednako pravo na ista uŝiva, s jedne strane; s druge ŝto ni jedno tuĊe pleme, naspram naravnim naŝim pravima, svoje gospodstvo nad nama pred iskrom uma iskazati prava kadro nije; prava bo ova jesu opĉa, nezastarjela”.¹⁷

Spis Kvaternik zavrŝava pozivom Hrvata na oslobaĊanju od „njemaĉkog jarma”, podsjećajući na borbe protiv Franaka, te uzdiŝući kult Nelipaca i Frakopana. Nadovezujući se na ovaj spis, u pismu Niccolu Tomasseu iz sljedeće godine, ŝeleći ponovno zadobiti podrŝku od francuskih i talijanskih (sardinijskih) krugova i razoĉaran na hladan prijam od istih, Kvaternik upozorava da ukoliko isti ne podrŝe borbu Slavena isti će biti gurnuti prema Rusiji kao najvećem slavenskom narodu. A, upravo zbog izostanka podrŝke i rascjepkanosti istih, tog zaŝtitnika masi od 51 milijuna Rusa daje izliku prirodnih zaŝtitnika 10-12 milijuna ostalih malih slavenskih naroda i time korak k gospodarenju istima. Kvaternik upozorava na razliku izmeĊu slavenskih naroda te bi latinskim, odnosno katoliĉkim narodima pomoglo njihovoj suradnji, a Hrvatima pripomoglo daljnjoj integraciji u zapadne krugove.¹⁸

Već iste godine Kvaternik iz Zuricha piŝe austrijskom ministru vanjskih poslova Rechbergu. S nakanom povratka u Hrvatsku te zadobivanja financijskih sredstava za hrvatsku akciju, Kvaternik Rechbergu nudi uvid u rusku tajnu knjigu. Osim raskrinkavanja ruske vanjske politike i sprege talijanske politike s MaĊarskom, Kvaternik u dva pisma nudi prijedloge preustroja Habsburŝke Monarhije, na naĉelima narodnosti. Sliĉno kao i Ivo Pilar pedeset godina kasnije, objedinjavanje hrvatskih zemalja, njihovo odvajanje od srpskih, posebno u onim podruĉjima su pod turskom okupacijom, odnosno u Bosni i Hercegovini. „Ako kralj ĉitave Hrvatske upije i da te krajeve ponovno sjedini s ostalim narodnim tijelom, posve je prirodno da će 400.000 muslimana, pod utjecajem katoliĉke drŝave, postati Katolici, a ne pravoslavni; a pravoslavni Hrvati u Turskoj dijelit će sretno i slavno sudbinu svojih suverenika, austrijskih pravoslavnih Hrvata.”¹⁹

17. Kvaternik, 1971., 81.

18. Kvaternik, 1971., 93. 94.

19. Kvaternik, 1971., 127.

Uz stvaranje hrvatske Kvaternik predlaže stvaranje i rumunjske političke jedinice, s ciljem stvaranja protuteže mađarskim težnjama. Po Kvaterniku, stvorila bi se ravnoteža političkih sila u Monarhiji odnosno, pretvaranja Habsburške Monarhije u svojevrsnu podunavsku konfederaciju. Ukoliko će se popustiti mađarskim pretezanjima, upozoravao je Rechberga da će Hrvati pod utjecajem revolucionarne Italije biti gurnuti u savez sa Srbima i Rumunjima, što će znati cijeliti i drugi međunarodni faktori, poput Engleske.

„Hrvatski je narod pozvan da u kruni austrijskoj bude prvi kamen poslije njemačkoga, i to po svome geografskome položaju, historijsko-političkome položaju u svijetu, a morao ga je priznati i sam Szecsen, zbog kompaktne čiste narodnosti, kadar da održi jedinstvo i koheziju Austrije, jer to je, napokon, i naoružan narod. Čak će i razdraženi Srbi tada gravitirati Zagrebu, a ne Beogradu; ako hrvatski narod bude jak, jedinstven i zadovoljan pod austrijskom žezlom, povući će svojim sjajem i Srbe za sobom; opet će doći vrijeme kad će do bezumlja samosvjesni Srbin u procesijama hodočastiti u Zagreb- i opet na korist Austrije.²⁰

Rušenjem Bachovog apsolutizma stvorili su se uvjeti za obnovu parlamentarnog života u Hrvatskoj. Kvaternik postaje saborski zastupnik. Uz to nastavio je svoj rad na istraživanju povijesti Hrvata. Naglašavanjem povijesnih prava Hrvatske, kako spram Austrije, tako i spram Ugarske, s vremenom je sazrijevalo shvaćanje kako je vojni ustanak riješenje hrvatskog pitanja. Pored toga, kod Kvaternika sazrijeva razmišljanje o nadolazećem sukobu između Zapada i Istoka i to upravo na području hrvatskih zemalja: Kvaternik Hrvate vidi kao „čuvare Jadrana”, zbog jadranske orijentacije hrvatskih zemalja, odnosno važnosti koju jadranska obala i njeno zaleđe ima za jedinstvo hrvatskih zemalja, ali i kao važno strateško područje u skorašnjem sukobu između Zapada i Istoka. U svojoj drugoj migraciji, između 1863- 1864., i ovaj put kao pred Poljski ustanak. Sastavljajući promemoriju francusko-poljskog- hrvatskog saveza. Ovaj savez bio bi brana spram interesa triju sila: njemačkog, rusko-pravoslavnog i mađarskog. Kao i u prvoj migraciji, kada je 1859. zaustavljeno ujedinjenje Italije, tako i u 1864. propada poljski ustanak, a time i Kvaternikovi planovi. Kod Kvaternika jača ideja samostalnog hrvatskog ustanka. S time u vezi treba gledati i kapitalno djelo Eugena Kvaternika *Istočno pitanje i Hrvati*.

20. Kvaternik, 1971., 165- 166.

Kvaternik u istoj knjizi ide dalje od svojih dotadašnjih djela, u pogledu povijesnih istraživanja. Dok se u prijašnjim spisima osvrtao na tekuća stanja, a povijest mu je služila kao legitimacijsko sredstvo za ostvarivanja hrvatskih prava. I u samom uvodu piše kako mu je namjera iz pregršt pisanja povijesti istrgnuti onaj dio koji siječe u rješavanje istočnog pitanja.²¹

Istočno pitanje po Kvaterniku je dugotrajan proces, stariji od same Europe, početak kojeg smješta u doba Aleksandra Velikog i njegovo prodiranje do granica Indije. No, u aktivnu fazu ulazi tek uzdizanjem Rima i njegovom širenju ka istoku. Pozivajući se na poprilično sporne izvore Konstantina Porfirogeneta, Istočno pitanje povezuje s poviješću Hrvata već od 6. stoljeća poslije Krista. Hrvati su prvi došli na Balkanski poluotok i na poziv cara Heraklija kao pomoć u borbi protiv Avara (Obra).²²

U svojoj inkluzivističkoj definiciji hrvatske nacije i pozivanje kako na Porfirogenetove izvore, tako i na državno pravo, u Hrvate uključuje tzv. Noričke Hrvate, odnosno Slovence i pravoslavne stanovnike, smatrajući konfesionalne podjele spletkama velikih sila, prvenstveno Rusije. U prvom dijelu knjige Kvaternik, slično kao i Starčević, prepisuje Srbima „ropsku povijest” te negira posebnu nacionalnu samobitnost, istu prepisujući samo Hrvatima i Bugarima. Tako će na kraju prve knjige zaključiti da je 13. stoljetno sudjelovanje Hrvata u Istočnom pitanju, trajniji zalog; naspram onih hrvatskih lica koja narod svoj, koja mu buncaju o jugo, ili Bog sam znaj kakovga sve ne slavizma.²³

3.3. Istočno pitanje u Starčevićevim kasnijim radovima: evolucija umjesto revolucije

U spisu *Zajedničari* Starčević navodi da je Engleska postala najjača sila međunarodnog poretka, zbog toga što sloboda njegovog stanovništva ovisi o podjarmljivanju ostalih naroda. Štednja novca i investiranje u međunarodnu zajednicu čini da Engleska uložena sredstva višestruko vraća.²⁴ Od ostalih drugih sila, Starčević primjećuje iscrpljenost Rusa stalnim ratovanjem, koja je proizvela želju prosječnog Rusa ka reformama koje bi

21. Eugen Kvaternik: „Istočno pitanje i Hrvati” Dom i svijet, 1997. Zagreb, str. 27- 29

22. Kvaternik, 1997. ,43- 93

23. Kvaternik, 1997. , 387

24. Starčević, 1999. str 147- 149

dovele do ugodnijeg života nego u imperijalnom širenju. Isto tako, glavnu manu Rusije vidi u pretjeranoj ovisnosti iste o izvozu ruda i kovina: „Rusija vadi iz svojih rudah svake godine na stotine milijunah rubaljah, nu taj kovani novac neostaje u Rusiji, on ide u inostranstvo, a Rusija se davi papirom.”²⁵ Prusku državu uspoređuje s Pijemontom: ukoliko želi krenuti putem istoga, mora se držati Francuske i Italije ili se ujediniti na Rajni.

Ulaskom u politički život, inzistiranjem na hrvatskom državnom pravu nasuprot *slave-oserbah* prvenstveno onih iz Narodne Stranke, Starčević formulira svoje viđenje rješavanja Istočnog pitanja i odnosa spram Turskoj. Upravo njegov odnos spram Osmanskog Carstva i njegova usporedba prema stanju u Habsburškoj Monarhiji/Austro-Ugarskoj napisat će neke od tekstova s kojima će zadobiti status islamofila, a što će imati posljedice na širenje pravaškog nauka u Bosni i Hercegovini sve do kraja Drugog svjetskog rata. U raspravi pisanoj godinu dana poslije izlaska Kvaternikovog *Istočnog pitanja*, pod nazivom *Turska* (1869.) Starčević nastupa kao umjereni kulturni relativist i zagovaratelj „dodira“ civilizacija.

Turska tako predstavlja civilizaciju drugačiju od europske. O tome koja je civilizacija bolja može se raspravljati, no zbog toga što svaku od njih razmatraju s različitih polazišta, s pravog puta mogu zapasti u sanjarije. Samu Tursku Starčević je vidio kao jednu vrst despocije, različitu od Austrije i Rusije, samo po svojoj teokraciji. Kao pozitivno ističe slobodu ostalih vjeroispovijesti, smatrajući da proganjanje kršćana ne proistječe zbog njihove vjeroispovijesti, već zbog miješanja drugih država u poslove Turske. Također, smatra da je samo Osmansko Carstvo počelo slabiti kada su prestala njegova osvajanja. Prednost osmanskog feudalnog sustava naspram onog europskog bilo je to što je omogućilo jednakost spram zakona i mogućnost napredovanja prema zaslugama. Čak i kada vidi negativnosti poput nemogućnosti prijevoda Kurana s arapskog na narodne jezike, sličan pandan vidi u Europi s latinskim jezikom, gdje većina svećenika ne zna što propovijeda s oltara.²⁶

U Bosni i Hercegovini, kao najzaostalijem dijelu Osmanskog Carstva, vidi najbolji dio hrvatskog nacionalnog korpusa, neiskvarenom od Austrije, zbog čega kod njih nema

25. Starčević, 1999...str 148.

26. Starčević, 1999...288- 298.

„slavoserba”. Time i savjetuje iste neka se klone Austrije i Rusije kako ne bi završili kao Arsenie Cernović.²⁷

Posljedice ustanka u Rakovici odrazile su se na rad Stranke prava i na samu Starčeviću sudbinu. Tako se u „unutarnjem izgnanstvu” sedamdesetih godina 19. stoljeća Starčević intenzivno bavi pitanjima odnosa Osmanskog Carstva i Austrije te naroda između njih. Od spisa koji su nastali pred i za vrijeme ustanka, najpoznatije je *Istočno pitanje*. Napisano u vidu pisama Starčevića Ivanu Krajaču u Pariz 1876. s pojedinačnim izmjenama je objavljeno 1899. godine, dakle tri godine poslije Starčevićeve smrti. Izmjene koje su navedene u predgovoru djela vidljive su u samom odnosu spram pojedinih međunarodnih aktera, prije svega Rusiji, u usporedbi sa sličnim Starčevićevim radovima pisanim u to vrijeme, poput *Pasmine slavoserbske po Hervatskoj*.

Poput Kvaternika, Starčević Istočno pitanje ne promatra smo iz vizure tadašnjeg vremena, ili nedavne prošlost, već mnogo duže. No, za razliku od Kvaternika, ne odlazi u drevnu povijest- antiku, već začetak omeđuje s Križarskim ratovima. U svom stilu frankofila i već poslovičnog anti- Habsburgovca hvali hrabrost i umješnost Francuza od osvajanja Carigrada 1204 do Bitke kod sv. Gottharda 1664. Umjesto da se dovrši Istočno pitanje jednom zauvijek, Car Leopold I. izdaje kršćansku vojsku sklapajući dvadesetogodišnji mir s Turcima, što će biti i povodom urote Zrinskih- Frankopana.²⁸

Odgovarajući na pitanje kako riješiti problem balkanskih naroda pod turskom vlašću Starčević odbacuje mogućnost njihove podjele između Rusije, Italije i Austrije. U tom slučaju ove tri sile bi se borile za prevagu na istoku, a sami mali narodi bili bi još nesretniji. Odbacuje njihovu samostalnost zbog pomiješanog stanovništva i nužnih sukoba koji bi proizlazili iz njih što bi dovodilo do novih stranih upliva u njihove unutarnje poslove. Rješenje Istočnog pitanja vidi u reformama koje bi se trebale provesti u Turskoj. Reforme u Osmanskom Carstvu od 1839. do 1876. poznate su pod nazivom Tanzimat, a nisu bile popularne u europskom dijelu Osmanskog Carstva, što je bio jedan od razloga za pobunu, zbog oslanjanja konzervativnih muslimana na Englesku i Austriju, ali i

27. Starčević, 1999., 303

28. Starčević, 1999., 227-230

slabog pritiska Francuske i Rusije na Tursku da iste izvrši.²⁹

Optimizam prema uspjehu reformi u Osmanskom Carstvu, prvenstveno u Bosni i Hercegovini, Starčević vidi u muslimanskom stanovništvu. Prepričava jedan od razgovora sa fra Ivanom Franjom Jukićem, gdje na primjedbu fra Jukića u kojoj muslimansku vlastelu naziva Turcima i lakomima za novac, Starčević tvrdi da su oni *hervatsko, najstarije i najčiste plemstvo sablje u Europi*.³⁰

U svome divljenju islamskom plemstvu u Bosni i Hercegovinu, Starčević se divio njihovoj skromnosti, štedljivosti i radišnosti. Kod njih rad, za razliku od Europljana, ima svrhu i mjeru. Pri tome pored anti-habsburških stavova, treba imati i na umu kritiku luksuza i modernog života kao jednu od temeljnih postavki Starčevićevog filozofskog i životnog *creda*.

Hrvatsku nacionalnost muslimanima Bosne i Hercegovine pripisuje pozivajući se na Gustava Tomsona, prema kojemu islam i nacionalno pitanje ne stoje suprotstavljenima. Tako Arapi ni Perzijanci nisu promijenili nacionalnost primanjem islama. No, i ovdje Starčević napada Tomsonovu „metafizičku povijest” pozivajući se, kao i Kvaternik, na slavnu hrvatsku prošlost.³¹

Katolicima Bosne i Hercegovine savjetuje odustajanje od pobuna i plaćanje poreza, navodeći kako za razliku od mnogih europskih zemalja, postoji sloboda vjeroispovijesti i obrazovanja. Kod katolika kao prednost vidi povezanost naroda sa franjevcima i njihovu dobru obrazovanost. No, iste kritizira što ne provode praktično obrazovanje kod svoje pastve, kao što je to bio primjer s dalmatinskim svećenicima.

Antipode katolicima vidi u pravoslavnom stanovništvu, „grečke vjere”. Negodujući zbog toga što u njihovim školama učitelji uče protiv vladara, dinastije i države i protiv samih muslimana. Starčević tvrdi da još u rimsko doba, od Grka, potječe praznovjerje, koje će se kasnije pretočiti u pobune protiv zapadne, latinske crkve te je time kroz stoljeća njima svojstvena korumpiranost.

29. Starčević, 1999., 224- 225.

30. Starčević, 1999., 231

31. Starčević, 1999., 237- 241

Sve ove probleme po Starčeviću Turska je mogla riješiti podjelom zemlje: „svakoj kerstjanskoj obitelji dati razmeran kus zemlje u podpuno vlasništvo. Onoga tko svoj kus nebi hteo primiti, izterati iz carstva.“³²

Uz to, trebalo je raditi na reformi obrazovanja, u pučke škole uvesti učenje materinjeg jezika: hrvatskog, bugarskog. Pored toga uvesti učenje poljodjelstva, voćarstva, šumarstva, obrt, trgovine, čistog morala i turskog jezika. S vremenom bi se uvele i više razine obrazovanja: gimnazije, tehničke škole i sveučilišta. Uvođenjem bolje razine obrazovanja pomoglo bi se pravoslavicima da se oslobode utjecaja grčkih biskupa i svećenika.³³

Zadobivanje bolje razine obrazovanja pripomoglo bi u reformi sudstva, odnosno da se pravoslavci oslobode prisege i svjedočanstva kod suda.

Bolja obrazovanost i reforma sudstva vodila bi administrativnoj podjeli zemlje u autonomne općine i viša poglavarstva iznad njih. Starčević se tu prikazuje kao zagovornik meritokracije spram demokratskog principa, u kojoj je vidio mogućnost korupcije i dogovora prilikom izbora: izbor bi se vodio „ždrjebanjem i kockom” i to na kraći rok.³⁴

Ovim reformama, Starčević je smatrao, kod kršćana će doći do preporoda, čime bi se preporodio i istok.

Poslije Berlinskog sporazuma 1878. godine, Austro-Ugarska dobila je pravilo na aneksiju Bosne i Hercegovine, što će u potpunosti učiniti trideset godina kasnije. Istočno pitanje ulazi u svoju završnu fazu. Stranka prava i Starčević počinju skretati u druge vode, čije su nade bile usmjerene ka Rusiji. Kao i u slučaju s Turskom, i ovdje ga je više vodila mržnja spram austrijske politike i rusko kontriranje prema njemačkoj politici, nego stvarno stanje stvari. No, s vremenom i rastom stranke prava u modernu stranku dolazilo je i do podjela, koje su bile više unutarnjopolitičkih nego vanjskopolitičkih uzroka.

4. POSLJEDICE PRVOG SVJETSKOG RATA I NOVO PRAVAŠTVO

No, početkom 20. stoljeća sve se više počinju obnavljati pitanja oko mogućnosti novog

32. Starčević, 1999., 245-246.

33. Starčević, 1999., 245-246

34. Starčević, 1999., 246

preustroja Austro Ugarske – u trijalističkom preuređenju, gdje bi Hrvatska ili barem južnoslavenska bila treća jedinica Monarhije. Habsburška Monarhija više nije djelovala toliko moćno i jedinstveno kao nekada te je morala priznati unutarnje silnice koje je sadržavala u sebi. Konačno povlačenje Osmanskog Carstva s Balkanskog poluotoka u razdoblju od aneksijske krize do Balkanskih ratova prva je naznaka novog smjera Istočnog pitanja, u kojoj Turska ne će igrati glavnu ulogu. Sve se više počelo misliti da će mjesto „europskog bolesnika” zauzeti Austro-Ugarska: zbog svojih unutarnjih nesuglasica i mnoštva nezadovoljnih naroda te zbog nazadovanja u usporedbi ostalih europskih sila: Njemačke, Francuske i Ujedinjenog Kraljevstva.

Poraz Centralnih sila u Prvom svjetskom ratu značio je preustroj svjetskog poretka: na mjestu starih imperija nastaju nove države. Brojne monarhije zamjenjuju republike, legitimnost kojih barem formalno proistječe iz naroda. Istočno pitanje u užem smislu prestaje postojati, no u širem smislu sukoba između Zapada i Istoka dobiva na značenju.

Položaj Hrvatske u novoj državi, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, između svih ostalih stvari, donio je novu generaciju političara i nove političke zadatke. Iako su sve hrvatske političke stranke barem nešto dugovale Starčevićevom i Kvaternikovom učenju, zbog osobitosti situacije u kojoj su stvarali, nije bilo moguće slijepo epigonstvo Starčevićevog ili Kvaternikovog učenja. Austro- Ugarske više nije bilo, a vanjskopolitička situacija bila je promijenjena. I samo pitanje interpretacije Starčevićevog učenja započeto sukobom frankovaca i folnegovićevaca ostavljalo je nedoumice, kao što ostavlja i danas.

Zanimljivo, nasljednici te modernizatori Kvaternikovog i Starčevićevog učenja bili su dvojica znanstvenika i političara koji do raspada Austro-Ugarske Monarhije nisu pripadali pravaškom pokretu.

Među prvim velikim političkim procesima u novoj državi bio je „veleizdajnički proces” 1921. godine usmjeren protiv petnaestorice hrvatskih intelektualaca. Optužba je glasila „rušenje nove države i obnova Tomislavove države”. Među petnaesticom optuženih bili su Milan Šufflay i Ivo Pilar.

4.1. Ivo Pilar: Hrvati i istočno pitanje u ogledalu suvremene geopolitike

Ivo Pilar (1874- 1933) bio je hrvatski pravnik, sociolog i antropolog, političar. Jedan je od osnivača hrvatske geopolitike. U mladosti sam naprednjak iz „obzoraške obitelji”, a dolaskom u aneksiranu Bosnu i Hercegovinu priključuje se Hrvatskoj narodnoj zajednici kao krovnoj kulturno- političkoj organizaciji. Približavanje Starčevićevom učenju počinje njegovim radom *Svjetski rat i Hrvati* (1916.). Prikazujući događanja koja su izazvala prvi svjetski rat, Pilar vidi u usponu Njemačke i suparništvu Francuske i Velike Britanije protiv iste. Težnja Rusije izlaska na „topla mora” preko Jadrana i Bospora, uz savezništvo sa Srbijom te narastajući talijanski iredentizam.³⁵

Strah Pilara da će hrvatske zemlje biti glavne žrtve Prvog svjetskog rata i *moneta za potkusurivanje* vidio je u katastrofalnoj gospodarskoj i kulturnoj sadašnjici - podijeljenosti hrvatskih zemalja, gdje svaki dio vodi svoju politiku; više regionalnu, nego nacionalnu. Sve to dovelo je do apoličnosti i gubitka nacionalne samosvijesti naroda. Ocjenjujući rad Starčevića i stranke prava, posebno u Khuenovo doba, Pilar drži negativnim njihovo zanemarivanje političke realnosti, u vidu odbijanja nagodbe, nezainteresiranost za šire kulturne, gospodarske i socijalne probleme. No, i u svome ekskluzivizmu stranka prava, nasuprot obzorašima, postala je buditeljem narodne svijesti i nositeljem hrvatskog nacionalizma kroz sve hrvatske zemlje.³⁶

Kao još jednu od kritika Starčevića Pilar vidi njegovo negiranje Srba i proglašavanje istih pravoslavnim Hrvatima. Time je Starčević došao u proturječje s osnovnim kriterijem narodnosti, unutarnjom pripadnošću.

U svome kapitalnom djelu *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat* Pilar ne slijedi Starčevićovo negiranje srpskog naroda, kao ni Kvaternikovo negiranje slovenskog. Ispravno primjećuje četiri srednjovjekovna naroda na Balkanu: Bugare, Hrvate, Slovence i Srbe. Uzimajući u obzir geografski položaj za politiku i povijest, Balkan kao geopolitičku odrednicu dijeli u pet geografskih područja: sjeveroistok, sjeverozapad, jugoistok, jug i jugozapad. Balkanski poluotok nije jedinstvena geografska cjelina poput Apeninskog i

35. Ivo Pilar: Usud hrvatskih zemalja, Consilium 1997. str 26- 66.

36. Pilar, 1997., 97-104

Pirinejskog poluotoka, kod njega ne postoji odijeljenost velikim planinskim masivima, kao ni jasne granice. Upravo zbog toga tu nikada nije postojao jedinstven etnički ni politički prostor.³⁷

U eseju *Diktat geopolitičkog položaja* tvrdi da je geopolitički položaj hrvatskih zemalja „polutanski“: hrvatski položaj jednim dijelom sjedi na području Balkana, a s druge na južnom dijelu Srednje Europe. Taj položaj odredio je stalno kretanje Hrvatske čas ka istoku, čas ka zapadu, a za svoje bivstvo potrebno je da spozna jednu i drugu stranu i odredi se ka njima.³⁸ Nejedinstven položaj, razlomljen na četiri velike geopolitičke cjeline, od kojih svaka teži svome centru, Pilar vidi u tehničkom razvoju cestovnog i željezničkog prometa: „A po nutarnjoj vezi, koja postoji između ekonomskog i političkog te kulturnog razvitka, oni samo tim putem mogu racijonalno udovoljiti i onim diktatima, koje smo na prvom i drugom mjestu spomenuli“.³⁹

Rješenje južnoslavenskog pitanja Pilar je vidio u stvaranju hrvatske države unutar same Monarhije, time se približio pravaškom mišljenju od osamdesetih godina do kraja Prvog svjetskog rata. Isto kao i Starčević u svojim spisima iz sedamdesetih godina Pilar je vidio bizantizam (kod Starčevića „grečtvo“) kao izvor po njegovom izrazu „svesrpskog“ geopolitičkog program. U svojem daljnjem javnom djelovanju naočigled je lutao: od slavenstva u studiji *Borba za vrijednost vlastitog ja* do proučavanja hrvatstva bosanskih bogumili. Korak dalje od poznih Starčevićevih djela korištenje je novih metoda društvenih znanosti sociologije, geopolitike, ekonomije u rješavanju hrvatskog pitanja. Kao što je Starčević u *Iztočnom pitanju* zagovarao umjeren, evolucionistički pristup rješavanja, tako i Pilar u svojoj posljednjoj studiji *Uvijek iznova Srbija* zalaže se za federalizaciju Kraljevine Srbije, gdje bi zapadni dijelovi okupljeni oko Hrvatske činili jednu, a Srbija, Crna Gora i Makedonija drugu federalnu jedinicu.

37. Ivo Pilar: Južnoslavensko pitanje i svjetski rat, Školska knjiga, Zagreb 2021.

38. Pilar: 1997., 141- 152.

39. Pilar, 1997: 152.

4. 2. Šufflay: Hrvatska između „ponora Zapada i Istoka” ili „na granici bijele civilizacije”

Ime Milana Šufflaya bilo je poznato još u vrijeme Austro-Ugarske. Nije bio previše omiljen u nacionalnim i nacionalističkim krugovima, zbog svoje pripadnosti Unionističkoj stranci i prijateljstvu s Pavom Rauchom. Neugodnost mu je donijelo i njegovo znanstveno odbacivanje Pacta Convente kao krivotvorine. Kao povjesničar i znanstvenik u novoj državi, hrvatsku nacionalnu misao zadužio je jer je hrvatsko povijesno i državno pravo obogatio znanjima iz pomoćnih povijesnih disciplina, pomoću kojih je izgradio jednu teoriju kulture i mentaliteta. Poznavajući srednjovjekovnu povijest Europe, poznavao je točne granice razvoja Srba i Hrvata na Balkanskom poluotoku i iz toga je izvlačio pouke o neprirodnosti Kraljevine SHS – u njezinim etničkim i povijesnim proturječjima.

Citirajući suvremenija arheološka i povijesna istraživanja Šufflay prvotne državne tvorevine Hrvata i Srba na Balkanskom poluotoku omeđuje na puno užim prostorima nego što se dotada uobičavalo smatrati: hrvatsko ime imalo je svoj najsnažniji centar između Zrmanje i Cetine, a posebno u okolici Knina; a srpsko za srazmjerno mali teritorij između Pive, Tare i gornje Drine. Od 12. do 16. stoljeća postojalo je veliko područje između Drave i Drine-Bojane, postojali su široki pojasi gdje nije bilo uobičajeno ni hrvatsko, ni srpsko ime, već općeniti naziv „slavenski”. Pomicanje Hrvata i Srba prema sjeveru bilo je posljedica turskih provala. Hrvati i Srbi podjednako su asimilirali slavensko stanovništvo, ali nisu u podjednakoj mjeri asimilirali ostale narode. Šufflay tvrdi da je kod Hrvata veći broj avarske krvi u središnjem dijelu, dok su Srbi primili puno više ilirsko-albanske krvi. U južnim krajevima Hrvati su se više povezali s romanskim stanovništvom dalmatinskih gradova, a Srbi onima Duklje. Hrvati doselivši se u novu domovinu, naselili su područje bivšeg Ilirika, granično područje između Istoka i Zapada. Čitava srednjovjekovna povijest Hrvatske zapravo je odjek borbi između sredozemnog Istoka i Zapada. Uz oba utjecaja, Zapad je tu bio najsnažniji zbog nekoliko razloga: autohtonog romanskog stanovništva i svećenstva te provale Normana u drugoj polovici

11. stoljeća, pod pokroviteljstvom Pape. Srpsko stanovništvo, uz iznimku primorske i latinske Duklje, zadržalo je kontinentalni karakter, koji će ih odvući pod utjecaj Bizanta i Istoka.⁴⁰

U jednom odgovoru Wickhamu Steedu razlike u Kraljevini SHS pobliže objašnjava: „A san nacija postaje mitosom ili realnošću. San pojedinih mozgova laž je, ako se protivi stoljetnim snovima ili historiji tih nacija. Steed je trebao proučiti ciklus pjesama o kraljeviću Marku, pa da vidi, o čemu su sanjali Srbi na Balkanu u 500- godišnjoj bizantskoj-turskoj državnoj retorti, dok su Hrvati istodobno u strahovitoj javi pravili historiju na bedemu zapadne civilizacije”.⁴¹

„Zar Steed zbilja ništa ne zna o biološkom i psihološkom nasljeđu?! Zar ne zna, da u svakom pojedincu mnemički žive svi njegovi pređi, a u jednoj živoj generaciji sve generacije mrtvih?! Jugoslavenska ideja ne može biti kinetički živa. Nje nema u podsvijesti današnjih južnih Slavena, jer nije nikada živjela u liniji predaka sadašnje hrvatske i srpske generacije. Nad ponorom svjetova, iznad sukoba živih milijuna bije se sablasni boj milijarda mrtvih predaka, koji i Steedovoj jugoslavenskoj tvorevini, nikada, za svog života, nisu čuli ni glasa”.⁴²

Šufflay u svojim esejima i osvrtima objavljenim u dnevnom tisku analizira i vanjskopolitička događanja: proturječja koja su posljedice versailleskog poretka, srušila su europsku tradiciju u vidu monarhija, a nije uspjela asimilirati prave principe demokracije. Uz to tehnički napredak ne prati etički te Zapad pada u novi oblik barbarstva.

Šufflayevo istraživanje smjeralo je na dokazivanje nemogućnosti Jugoslavije i ostalih nadnacionalnih država. Za razliku od Pilara, kod njega ne postoji mogućnost reformi istih. Fragmentarno zanimljivo je njegovo ukazivanje na sličnosti između irskog i hrvatskog pitanja. Šufflayjeva misao dvadesetih i tridesetih godina postaje ideološka osnovica revolucionarnog rješenja hrvatskog pitanja, nasljeđujući u 20. stoljeću Kvaternikovo revolucionarstvo.

40. Milan Šufflay: Izabrani politički spisi, Matica hrvatska, 2000, str 71- 79

41. Šufflay: 2000, str. 237.

42. Šufflay, 2000, str 237- 238.

5. Zaključak:

Istočno pitanje sigurno je jedna od najvažnijih vanjskopolitičkih činjenica koje su odredile povijest Hrvatske. Bilo da se odredi u užem smislu, borbom za ovladavanjem područja opadajućeg Osmanskog carstva, bilo kao sukob Bizanta i Rima iz srednjeg vijeka. Današnje granice Hrvatske, demografsko stanje kao i brojni tragovi u narodnoj predaji i folkloru ostavili su posljedice po hrvatski identitet.

Počecima građanskog društva u Hrvatskoj započinje i politički život. U raspravama oko odnosa Trojedne kraljevine spram Ugarske i Austrije hrvatska politika izrasta iz provincijskog i staleškog u modernu i nacionalnu zajednicu.

Ideologija hrvatske stranke prava izrasla je šezdesetih godina iz učenja i predavki Eugena Kvaternika i Ante Starčevića. Iako različiti karakterno i po načinu gledanja na rješavanje stvari, među njima su postojale sličnosti koje će rezultirati suradnjom iz čega će proizaći ideja moderne hrvatske državnosti. Želja za objedinjavanjem svih hrvatskih zemalja pod jedno hrvatsko državno pravo te nepriznavanje ijednog drugoga državnog i političkog autoriteta iznad njega.

No, rješenje istoga nije bilo moguće bez širih promjena u međunarodnom poretku od čega je najvažnije bilo rješavanje Istočnog pitanja: utjecaja Osmanskog Carstva u Europi.

Kvaternikovom i Starčevićevom učenju može se prigovoriti manjak realpolitičkog razmišljanja iz čega je proizlazila njihova nesklonost kompromisima, zbog čega nikada nisu došli u poziciju ulaska i preuzimanja institucija, kao i zanemarivanje gospodarskih i kulturnih pitanja. No, upravo ta beskompromisnost stvorila je u masama mit o obojici: mit o „ocu i sinu domovine”.

Također, naivno romantičarsko shvaćanje nacionalne povijesti, tipično za 19. stoljeće, prouzročilo je i nerazumijevanje pravaša za suvremena shvaćanja: uporno inzistiranje na Srbima kao pravoslavnim Hrvatima, ili Slovencima kao noričkim Hrvatima.

Okončavanjem prisutnosti Turske u Europi, a posebno stanjem poslije Prvog svjetsk-

og rata, prestaje i klasično shvaćanje Istočnog pitanja. Sada Istočno pitanje ponovno postaje u širem smislu: sukob Zapada i Istoka, latinskog i srednjoeuropskog nasljeđa i bizantsko-balkanskog. Okosnica ovog pitanja nije više sukob Austro-Ugarske, Osman-skog Carstva i balkanskih država nego se nalazi unutar nove države. Našavši se u samom centru zbivanja, a ne na njenoj granici, iz nove hrvatske državne misli nestaje naivnost i greške Starčevića i Kvaternika, a ista se obogaćuje spoznajama novih znanosti, kao i realpolitički pogled ka životu.

Ipak, hrvatska državna misao zadržava osnovice učenja Kvaternika i Starčevića, o poseb-nosti Hrvatske i njihovim sazrijevanjem u modernu naciju i to temeljem dvaju impulsa: Kvaternikovog revolucionarnog duha kod Šufflayevih znanstvenih postavka o neodrživi-nosti nadnacionalne Jugoslavije i pozivanjem na hrvatskog graničarskog karaktera. A, s druge strane, kod Pilara, stavljanje u prvi plan reforme, tehničke i institucionalne, sli-jedile su Starčevićev *ethos* iz 1870-ih i spisa *Istočno pitanje*.

Istočno pitanje u drugim oblicima i s drugim akterima prisutno je i danas. Položaj Hr-vatske na granici Istoka i Zapada i nedovršena integracija hrvatskog nacionalnog iden-titeta garancija su da će ono ostati aktivno i u narednom vremenu.

Eastern Question in work of Eugen Kvaternik and Ante Starčević

Summary:

The main goal of this paper is to exhibit the idea of Eastern question in the work of Ante Starčević and Eugen Kvaternik. Reason why i choose this authors are Their influence on forming of idea Croatian statehood right. I' m focusing on Basic concepts of this two authors, similarities between them as is differences. At the end chapter im focusing on legacy of Kvaternik and Starčević teaching in the works of Milan Šufflay and Ivo Pilar

keywords: *Ante Starčević, Eugen Kvaternik, Ottoman Empire, Eastern Question, Austria-Hungary, Croatian statehood right*

Bibliografija:

1. Dušan I. Bjelić: *„Is the Balkans Unconscious of Europe?*, Psychoanalysis, Culture & Society, volume XVI. (September 2011)
2. Eugen Kvaternik: *„Politički spisi”*, Zagreb, Znanje, 1971.
3. Eugen Kvaternik: *„Istočno pitanje i Hrvati”*, Zagreb, Dom i svijet, 1997.
4. Dragutin Pavličević: *„Hrvati i Istočno Pitanje”*, Zagreb, Golden Marketing, 2007.
5. Ivo Pilar: *„Usud hrvatskih zemalja”*, Zagreb, Consilium, 1997.
6. Ivo Pilar: *„Južnoslavensko pitanje i svjetski rat”*, Zagreb, Školska knjiga, 2021.
7. Edward Said: *„Orientalism”*, New York, First Vintage Books, 1979.
8. Ante Starčević: *„Izabrani politički spisi”*, Zagreb, Golden Marketing/ Narodne novine, 1999.
9. Milan Šufflay: *„Izabrani politički spisi”*, Zagreb, Marica hrvatska, 2000.
10. Marija Todorova: *„Imaginarni Balkan”*, Zagreb, Naklada Ljevak, 2007.